

ӘОЖ 94.(574). «14-15»

М.С. Ноғайбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
т.ғ.к., доцент, «Қазақстан тарихы» кафедрасы,
Қазақстан, Алматы қ.

XIV-XV ғғ. ноғай этносаяси қауымдастығы құрамындағы алшындар

Мақалада 14-15 ғасырлардағы ноғай этносаяси қауымдастығы құрамындағы алшын тайпалық бірлестігінің орны мен қалыптасу кезеңі қарастырылған. Ноғай этносаяси қауымдастығының ру-тайпалық құрылымын зерттеу арқылы қазіргі қазақ халқының қалыптасу тарихының соңғы кезеңіне қатысты маңызды қортындылар жасауға қол жеткізе аламыз. Кейінгі қазақ халқының этникалық негізін қалаған ру-тайпалар XIV-XV ғғ. Қазақстан аумағындағы өмір сүрген „өзбек-қазақ“, „өзбек“, „моғол“, „ноғай“ этносаяси қауымдастықтарына біріккені белгілі.

Солардың ішіндегі «ноғай» этносаяси қауымдастығына біріккен Ноғай Ордасының негізгі халқын құраған түркі тектес ру-тайпалар негізінен Алтын Орда мемлекетінің халқы еді. Алтын Орда хандарының билігін мойындаған, моңғол және Орта Азия далаларынан Русьтің оңтүстік-шығыс далалары мен Қара теңіздің солтүстік-шығыс аумағына дейінгі аралықтағы түркі тектес тайпалар бірлестігін қыпшақтар, қанлылар, қоңыраттар, наймандар, керейлер, үйсіндер, кенегестер, аргындар, алшындар және т.б. ірі ру-тайпалық бірлестіктер құрады. XIII ғасырда Алтын Орда мемлекетінің құрылуымен түркі тайпаларының бір-бірімен тығыз араласу процесі орын алды. Нәтижесінде XV ғасырда Қыпшақ тайпаларының жаңа этникалық негізі қалыптасып бітті. Алшындардың ноғай этносаяси қауымдастығымен тығыз байланыстары жазба дерек материалдарымен қатар, қазақтың шежіре дәстүрінің үлгілері арқылы да талданған. Мақала авторы кейінгі қазақ халқының негізін қалаған алшын тайпалық бірлестігін құрайтын байұлы ру-тайпалары негізінен ноғайлардың «жембойлық» деген атаумен белгілі ұлысы мен қаракесек ру-тайпалары негізінен «алтыұл» ұлысы аумағында бірте-бірте алшын тайпалық бірлестігіне бірігу процесін өткеріп жатқаны туралы тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: ноғай, алшын, қыпшақ, қанлы, Ноғай Ордасы жембойлық, маңғыт, алтыұл ұлысы, Алтын Орда.

М.С. Ноғайбаева

Алшыны в составе этнополитического объединения ногайцев в XIV-XV вв.

В статье рассматривается формирование и место племенного объединения алшын в структуре ногайской этнополитической общности XIV-XV вв. Исследование родоплеменного состава ногайского этнополитического объединения приводит к важным выводам относительно последнего этапа истории становления казахского народа. Известно, что составившие позднее этническую основу казахского народа, расселившиеся в XIV-XV вв. на территории Казахстана роды и племена «узбек-казахи», «узбек», «моғол», «ногай», образовали этнополитические общности.

Среди них объединившиеся в ногайскую этнополитическую общность и ставшие основой населения Ногайской Орды тюркоязычные племена были в свое время народностью государства Золотая Орда. Тюркоязычные племена от степей Монголии и Центральной Азии до юго-восточных пространств Руси и северо-восточного побережья Черного моря, признавшие власть ханов Золотой Орды, образовали такие крупные союзы племен, как кыпчакский, канглинский, конгратский, найманский, керейский, уйсуньский, кенегесский, аргынский, алшынский. С образованием в XIII в. государства Золотой Орды между тюркскими племенами начинаются процессы тесного взаимодействия. В результате в XV столетии заканчивается формирование новой этнической основы племен Дешт-и Кыпчака. На основе материалов письменных источников, а также традиционных образов казахских шежіре проведен анализ тесных взаимосвязей племенного объединения алшын с ногайской этнополитической общностью. Автор статьи приходит к заключению, что постепенный процесс образования племенной общности алшын, сформировавшей позднее основу казахского народа, стал результатом объединения родов и племен байұлы и қаракесек, основой которых соответственно стали этнические элементы, входившие в состав известного ногайского наименования улуса «жембойлық» и ногайского названия улуса «алтыұл».

Ключевые слова: ногай, алшын, кыпчак, канлы, Ногайской Орда, жембойлық, улус алтыұл, Золотая Орда.

M. Nogaibaeva

Alshyny composed of ethno-political association nogayev in XIV-XV centuries

The article considers the problems of formation and position of the tribe association "Alshyn" in the structure of Nogai ethno-political community in the XIV-XV centuries. The investigation of the Nogai tribal ethno-political association leads to important conclusions about the history of the last stage of formation of the Kazakh nation. It is known that clans and tribes of "Uzbek Kazakhs", "Uzbeks", "Moguls" and Nogais", settled on the territory of Kazakhstan in XIV-XV centuries, formed the ethno-political community. These tribes later formed the ethnic basis of the Kazakh nation. At that time Turkic tribes, which united in the Nogai ethno-political community and became the basis of the Nogai Horde, were one of the ethnic groups of the Golden Horde. Turkic tribes from the steppes of Central Asia and Mongolia to southeastern spaces of Russia and the northeastern coast of the Black Sea, recognizing the power of khans of the Golden Horde, formed large tribal unions including Kipchak, Kanglin, Kongrat, Naiman, Keray, Uysun, Keneges, Argyn and Alshyn tribes. In the XIII century with formation of the Golden Horde, Turkic tribes started to closely interact with each other. As a result, in the XV century new ethnic tribes Dasht and Kipchak were formed. Close relationships between the tribal association "Alshyn" and Nogai ethno-political community were analyzed based on written sources and samples of traditional Kazakh "shezhire". The author concludes that the gradual process of formation of the tribal community "Alshyn", which later formed the basis of the Kazakh nation, was the result of integration of clans and tribes Bayuly and Karakesek, formed by ethnic elements being a part of the famous Nogai Ulus "Zhemboylyk" and Nogai ulus "Altyul".

Keywords: nogai, alshyn, kipchak, kanglin, Nogai Horde, zhemboylyk, ulus Altyul, Golden Horde.

Еуразия халықтарының этникалық тарихы мен этногенезі мәселелерін зерттеуде Ноғай ордасының этникалық құрамына қатысты мәселелерді талдаудың маңызы зор. Соның ішінде, ноғай этносаяси қауымдастығының ру-тайпалық құрылымын зерттеу арқылы біз қазіргі қазақ халқының қалыптасу тарихының соңғы кезеңіне қатысты маңызды қортындылар жасауға қол жеткізе аламыз. Кейінгі қазақ халқының этникалық негізін қалаған ру-тайпалар XIV-XV ғғ. Қазақстан аумағындағы өмір сүрген „өзбек-қазақ“, „өзбек“, „моғол“, „ноғай“ этносаяси қауымдастықтарына бірікті. Солардың ішінде алшын тайпасы ноғайлардың құрамында жиі аталады. Бұның бірінші себебі алшындар Ноғай Ордасының негізін қалаған Едігені қолдаған ру-тайпалар қатарында XIV ғасырдың аяғында батысқа қарай жылжи түскендіктен кейінірек ноғайлар деген атаумен белгілі этносаяси қауымдастықтың негізін құраған ру-тайпалардың біріне айналса, екіншіден Алтын орданың ыдырауынан кейін орын алған саяси тұрақсыздық заманында негізінен алшындар шоғырланаған аумақ Едіге және оның ұрпақтарының билігіне қараған. Міне, сондықтан негізінен Шығыс Дешті Қыпшақтық ру-тайпалардың бірі болып саналатын алшындар ноғайлар құрамында кездеседі.

Мәселен зерттеулердегі Ноғай Ордасының негізінен Еділ мен Жайық арасындағы кенбайтақ аумақты алып жатты. Олар шығысында Жайықтың сол жағалауы бойында көшіп жүрді. Ноғайлардың көші-қон аумағы солтүстік-

шығысында Батыс Сібір ойпатына дейін, солтүстік-батысында Қазанға, оңтүстік батысында Арал өңірі мен Каспий аймағының солтүстігіне дейін жететін, ал кейде олар Маңғыстау мен Хорезмге дейін қоныстанағандары туралы пікірлер [1, 1016.] біздің тұжырымдарымызды бекіте түседі.

Ал, XIV ғасырдың соңына таман Едіге бастаған маңғыттар Батыс Қазақстан далаларында, Жайық пен Ембі өзендері бассейндері аумағында орналасады. Бұл кезде аталған аймақ Алтын Орда құрамында еді. Алтын Орда мемлекетінің әлсіреу кезеңімен тұспа-тұс келген уақытта (XIV ғ. аяғы – баст.) Едіге Алтын Ордадан тәуелсіз саясат жүргізе бастайды. Біз осы кезеңде алшындардың көпшілігі маңғыттар және т.б. ру-тайпалармен бірге Едіге билігіне қараған болуы керек деп топшылай аламыз.

Ноғай Ордасының негізгі халқын құраған түркі тектес ру-тайпалар жалпы негізінен Алтын Орда мемлекетінің халқы еді. Алтын Орда хандарының билігін мойындаған, моңғол және Орта Азия далаларынан Русьтің оңтүстік-шығыс далалары мен Қара теңіздің солтүстік-шығыс аумағына дейінгі аралықтағы түркі тектес тайпалар бірлестігін қыпшақтар, қаңлылар, қоңыраттар, наймандар, керейлер, үйсіндер, кенегестер, аргындар, алшындар және т.б. ірі ру-тайпалық бірлестіктер құрағаны белгілі. XIII ғасырда Алтын Орда мемлекетінің құрылуымен түркі тайпаларының бір-бірімен тығыз араласу процесі орын алды. Нәтижесінде XV Дешті Қыпшақ тайпаларының жаңа этникалық

негізі қалыптасып бітті [2, 248 б.]. Осылайша Алтын Орда кезеңіндегі «қыпшақтар» деген жинақталған атаумен аталған этносаяси қауымдастықтың ру-тайпалық құрамы XIII ғасырға дейінгі кезеңмен салыстырғанда елеулі өзгеріске ұшырады. Әрине бұл аталған кезеңге дейінгі жергілікті ру-тайпалардың моңғол шапқыншылығы дәуіріне байланысты орын алған этносаяси өзгерістердің нәтижесінде құрамы өзгеріп, этникалық дамудың жаңа кезеңге өткенін көрсетеді. Бұған алшын тайпалық бірлестігінің қалыптасу тарихы да айқын дәлел бола алады. Мәселен біз қарастырып отырған кезеңде, яғни, XIII-XV ғасырдың алғашқы жартысында негізінен қаракесек тайпалар бірлестігінің синонимі терінде қолданылған алшындардың да құрамы бірте-бірте өзгере түседі. Ендігі тұста алшын одағы қаракесектер мен байұлы ру-тайпаларының одағына айналуға бет алса, ал, Қазақ хандығы дәуірінде жалпы Кіші жүздің ортақ атауы ретінде қолданылатын кең мағынасындағы үшінші мәніне ие бола бастайды.

Ноғай ордасындағы алшындардың орны мен рөлінің өте жоғары болғаны деректерден де көрініс тапқан. Мәселен, XV ғасырдың ортасында Үлкен Ноғай Ордасынан бөлінген Астрахань хандығында негізгі, жетекші тайпа қоңырат, маңғыт және алшындар болып саналған. Бұл тайпа өкілдері аталған мемлекеттің саяси өмірінде аса белсенді роль атқарған. Мәселен, астрахань князі Тыныштың тегі алшын болған [3, 115-117 бб.].

Ноғай Ордасы құрамындағы алшындар негізінен ол ыдырай бастаған тұста «алтыұл» ұлысы деп аталаған бөлігінде топтасқан болар деген болжам жасауға болады. Себебі «Алтыұл» ұлысының негізін қалаушы, Ноғай мырзасы Мұсының немересі Ших-Мамай ұлысы бұл атауға оның алты ұлының билігі тұсында ие болған. Алтыұл ұлысы «Көк теңіз немесе Арал маңындағы жерлерді иеленді әрі Бұхара, Хиуамен тығыз қарым-қатынаста болған» [4, 85 б.].

Алтыұл ұлысынан бұрын Жем өзені бойында тағы бір дербес иелік бөлініп шыққан еді. Бұл иелік «Жембойлық» деген атаумен белгілі. Бұл иеліктің негізгі халқын байұлы ру-тайпаларынан тұруы мүмкін. Жалпы, Үлкен Ноғай Ордасының одан әрі ыдырай түсуінің әрине, саяси, әлеуметтік-экономикалық себептері ғылыми әдебиеттерде біршама қарастырылған мәселе-

лердің қатарына жатады. Дегенмен Ноғай Ордасының одан әрі ыдырауының негізгі себептерінің бірі осы кезеңде орын алған этникалық процестердің заңды нәтижелеріне де байланысты болғаны күмәнсіз. Себебі бұдан былайғы оқиғалар көрсетіп отырғандай, жалпы Ноғай атауымен белгілі болған ру-тайпалар әртүрлі ірілі-ұсақты ұлыстарға бөлініп, ең соңында олардың көпшілігі Қазақ хандығының құрамына қосылып кетеді.

В.В. Трепавловтың зерттеулері бойынша XVI ғасырға дейін өздерін «жүз қырық рулы» ел деп атаған ноғайлардың құрамындағы 70 ру-тайпаның тармақтарымен қоса есептегенде, жүз отыз тоғыз ру-тайпа атауы белгілі болған. Бұдан әрі зерттеуші бұл сан XVI ғасырдағы ноғайлар құрамындағы ру-тайпалардың жалпы санын білдірсе керек, себебі XVII ғасырдың басына таман Үлкен Ноғай Ордасы биінің қарамағындағы ол (ру-тайпа) он төрт-ақ ру-тайпадан тұрғаны туралы тұжырым жасайды [5, 490 б.]. Бұл жағдай бізге өз кезегімізде Алшын тайпалық бірлестігінің негізін қалаған ру-тайпалардың «Жембойлық Алтыұл» ұлыстарының өзегін құрағаны туралы тұжырымымызды бекіте түсуге мүмкіндік береді. Себебі, Қазақ хандығының қосылған ру-тайпалар негізінен Алтыұл, Жембойлық ұлысының халқы болған. Сондықтан жоғарыда аталған екі ұлыстың негізгі халқы алшын тайпалық бірлестігін құраған Қаракесек, Байұлы ру-тайпаларынан тұрған деп айтуға толық негіз бар.

Себебі, біріншіден, олар орналасуы жағынан қазіргі байұлы, қаракесек ру-тайпаларының негізгі аумағын алып жатса, екіншіден жалпы алшын одағын құраған ру-тайпаларының негізгі қалыптасу ядросы болған Ноғай этносаяси қауымдастығының бұл бөлігі қазіргі қазақтың Кіші жүзін құрап отыр. Сондықтан болар қазақ халқының негізін қалаған Орта жүздің кейбір тайпаларын есептемегенде, Ұлы жүз ру-тайпаларының ешқайсысында сонау замандардан «қазақ-ноғай» бірлігі туралы, ноғайлы-қазақ батырлары жайлы ауызша деректер сақталмаған.

Ноғайлы-қазақ дәуіріндегі өзара тығыз байланыстар, әсіресе этникалық туыстығы халық есінде ауыз әдебиетінің үлгілері арқылы жақсы сақталған. Ш.Уәлиханов Алтын Орда ханы Жәнібек тұсындағы қазақ пен ноғайдың іргесі ажырамай отырған кезең қазақ жырларында соншалықты бір сағынышпен «алтын ғасыр»

ретінде жырланатынын жаза отырып, Ормамбет би қайтыс болғаннан кейінгі қазақ пен ноғайдың арасының үзілуі осы күнге дейін кіші жүз қазақтарының ақсақалдардың көзіне жас келтіретінін атап өтеді [6, 304 б.]. Осы заманның жәдігері іспеттес, қазақ ноғайлы дәуірінен жеткен «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жырының бірі – Алшып Алау батырға арналғаны белгілі.

Алшындардың ноғай этносаяси қауымдастығымен тығыз байланыстылығы қазақтың шежіре дәстүрінде де айқын көрініс береді. Мәселен, Шектіден шыққан, шамамен 1630-1684 жылдары өмір сүрген деп есептелінетін Тілеу батыр Айтұлы, оның ұлы атақты Мөңке бидің тегі Ноғай Ордасының негізін қалаған Едігеге барып тіреледі.

Шежіре бойынша Тілеу батырдың әкесі Айт, оның әкесі Бөлек. Ал, Бөлектің әкесі Мәку (Қалу) шежіреші карттардың айтуы бойынша, Едігенің бесінші ұрпағы Сейд-Ахметтен (Сейдақтан) туылған. Сейдақтың тегі өз кезегінде: Едіге → Нұраддин → Оқас → Мұса → Сейдақ болып келеді [7, 59-60 бб.; 5, 656 б.].

Ел аузында сақталған шежіре деректері бойынша бұл оқиғаның мән-жайыш Қ.Елеусізұлы былай баяндайды: «Мәку інісі Сәре екеуі жаугершілік заманда елінен әлдебір себептермен қашып шығады. Сәре Табын жерінде қалады. Бір байға жалданып, еңбегіне бір қара тоқты алады. Сол тоқтыдан мыңғырған мал өсірген Қара қойлы Табын атанады. Ал Мәку Жаманактың үлкен ұлы Шыңғысқа кездесіп, соның тәлім-тәрбиесін көргені себепті Қалу атанып, Шыңғыстың баласы болып кетеді.

Шыңғыс ақсақал Мәкуді (Қалуды) Орта жүздің Қаракесек руының Зеріп деген ақылды да ажарлы қызына үйлендіреді. Алайда Мәку Зеріппен жылға жетпей өмір сүріп, аурулы болып, дүниеден қыршын кетеді. Мәку жантәсілім алдында, әкесі Шыңғысқа: «Зеріптің аяғы ауыр ғой, Алланың рахымы түсін, ер бала болса, ол менің бөлегім ғой, баланың атын Бөлек қоярсың» – деген екен. Содан Алла тағала Мәкудің тілегін қабыл етіп, Зеріп ер бала босанады. Дана карт, көпті көрген көреген Шыңғыс ат шаптырып той жасап, баланың атын Бөлек қояды. Мәку (Қалу) дүниеден өткесін, карт Шыңғыс әменгерлік жолымен өзінен кейінгі інілері Баубек пен Өрістің қайсысына Зеріпті қоссам екен деп көп ойлап, інілері мен келіндерінің ықыластарын

білгісі келіп, үйіне шақырады. Алғашқы болып Баубек әйелімен келеді. Шыңғыстың емеуірінін білген баубектің әйелі Баубектен бұрын сөз алып (Баубектің әйелі Зеріпті Баубекке некелесуге қарсы болған. Қ.Е.), Шыңғыстың астындағы кимас жүйік тұлпар Ақмоншақ атты бұйымға сұрайды. Ішкі ойып талқан қылған келінінің әдісіне дана карт Шыңғыс қарсылық көрсетпей, кимас Ақмоншақ атын беріп тұрып: «Кең тарамассың», – дейді. Бұлардан кейін Өріс те әйелімен келеді. Өрістің әйелі ақ көңілден Зеріпті Өріске қосуды сұрайды. Сонда Шыңғыс келініне риза болып: «Өріс інім сенен тараған ұрпақпен де өрісті болады. Қасиетті ана (Зеріп келінін айтып отыр) Зеріптен тараған ұрпақ тегін болмайды. Ақ ниетпен тіледің, тұқымдарың аттың түгіндей болсын», – деп Шыңғыс ақ батасын беріпті. Шыңғыстың ақ батасы қабыл болып, Өрістен Айдарбек, Есенәлі туып, қыруар ел болыпты. Ал Мәкуден Бөлек, Бөлектен Айт, Бұжыр, Алатай тарайды. Бір заманда Үш шекті (Шыңғыс, Баубек, Өріс) атанған ел, келсе-келе Бөлектен туған Айт пен Бұжырды қосып, Бес Шекті атанады» [8, 18-19 бб.].

Ал, тарихи деректерде Едігенің арғы тегі маңғыт, кейде қонырат деп берілсе, ел аузында сақталған «Едіге» жырының барлық нұсқалары дерлік оны Баба Түкті Шашты Әзиз бабаның баласы еді деп жырлайтыны белгілі. Біздің қолда бар материалдарда Сейдақтың ұлдарының есімі Сүйіндік, Жауғашты, Машай, Атай, Кел-Мұхаммед деп берілген [5, 656 б.]. Жоғарыдағы Мәку – Мамай, Сәре – Сүйіндік болуы да мүмкін. Дегенмен Мәку (Қалу) ұрпақтарының Бөлек аталуы, олардың өз тегін Едігеден таратуын тікелей факт деп түсінуге де болмайды. Себебі, қазақ шежіресі қазақ ру-тайпаларының басынан өткерген тарихи тағдырының жаңғырығын ғана сақтап қалады. Осы орайда Мәку – Бөлек тағдырын Ноғай Ордасы ыдырай бастаған замандардағы Кіші жүз ру-тайпаларының жаппай Қазақ хандығына қосылу процесінің жаңғырығының күзесіндей қабылдауымыз қажет.

Ал, түркі эпосының белгілі зерттеушісі В.М. Жирмунский «өзара туыс қазақ тайпаларымен XV-XVI ғғ. өн бойында тығыз байланыста болған ноғайлардың» едәуір бөлігі құрамына кірген Кіші жүз қазақтарының арасында Едіге және оның ұрпақтары жайлы поэмалар циклының өте жақсы сақталып қалғанын жазады [9, 377 б.; 392 б.]. Одан әрі зерттеуші ноғайлы-қазақ

дәуіріне жататын казак эпостарының негізгі бастау көзі өз негізін XVII ғасырда қазақтың Кіші жүзі құрамына сіңіп кеткен жайық Ордасында сақталған аңыздардан алатынын, соның ішінде негізгі рөлді «алтыұл» атанған Ших-Мамай

ордасы алатынын, казактар арасына таралған поэмалардың көбінде Мұсаның ұлдарының ішіндегі басты рөлді «хан Мамайға» беретінін байқауға болатыны туралы тұжырым жасайды [9, 511-512 бб.].

Кесте 1 – Шейх-Мамай (Алтыұл) ұрпақтарының шежіресі (В.В. Треспавлов бойынша)

Сондықтан біз өз кезегімізде алшын тайпалық бірлестігі, соның ішіндегі қаракесектер негізінен Ших-Мамайдың «алтыұл» ұлысы негізінде қалыптасқанына көз жеткіземіз. Себебі ортағасырлық дерек мәліметтеріне қарағанда, Едіге ұрпақтарының әрқайсысы тек маңғыттарға ғана емес, негізінен ноғай этносаяси қауымдастығына кірген ру-тайпалардың белгілі бір бөлігіне арқа сүйеген. Мәселен, деректерде де 1550-1560-шы жылдары Исмаилдың балалары Дінбай мен Құлбайдың өздеріне қарасты найман елінен тұратын «ұлыс адамдарымен» Дәулеткерейге кеткені жайлы мәліметтер сақталған. Деректер Ноғай мырзаларының бұл әрекеттерін олардың «ұлыс адамдарының», яғни наймандардың тайпа көсемдерінің азғыруымен болған әрекет деп түсіндіреді [5, 290 б.]. Басқаша айтқанда, негізінен әр ұлысты Едіге ұрпақтары билегенмен, негізінен бұл ұлыстардың өзегін әртүрлі ұранды ру-тайпалық кландар құраған. Ноғай мырзаларының саясаты көбінесе осы ру-тайпа көсемдерінің ұстанымдарына байланысты болғаны түсінікті. Сондықтан біз, болашақ алшын тайпалық бірлестігін құрайтын байұлы ру-тайпалары негізінен ноғайлардың «жембойлық» деген атаумен белгілі ұлысы мен қаракесек ру-

тайпалары негізінен «алтыұл» ұлысы аумағынды болашақ алшын тайпалық бірлестігіне бірігу процесін өткеріп жатқанын байқаймыз.

Жалпы Ноғай Ордасының негізін маңғыт тайпалары қалағанымен, Ноғай этносаяси қауымдастығына қыпшақтар, қанлылар, үйсіндер, кенегестер, наймандар, арғындар және т.б. тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің өкілдері кіргенін көреміз. Негізінен ноғай этногенезінің соңғы кезеңіндегі негізгі этникалық базасын Өзбек ұлысының немесе тарихта көбінесе «көшпелі өзбектер» деген атаумен белгілі тайпалар бірлестігі құрағаны белгілі [10, 20 б.]. Ал «көшпелі өзбектер» ұлысының негізгі халқын құраған «92 баулы өзбек» тайпаларының ру-тайпалық құрамы туралы ортағасырлық дерек мәліметтерін талдау алшынның аталған ұлыстағы саны жағынан басым, беделді тайпалардың бірі болғандығын көрсетіп отыр [11, 11 б.].

Т.И. Сұлтанов «92 баулы өзбек» тайпаларының ру-тайпалық құрамы туралы құнды мәліметтер беретін ортағасырлық автор Сайф ад-Дин Ахсикентидің «Маджму ат-таварих» атты шығармасының 3 нұсқасын өзара салыстыра отырып, Өзбек ұлысының ру-тайпалық

құрылымын қарастырғанын [11, 29-33 бб.] айтып өткен едік. Міне, осы тізімде аталған ру-тайпаларды Ноғай ру-тайпалық бірлестігі туралы В.В.Трепавлов жасаған кестемен [5, 499-504 бб.] салыстырдық. Жоғарыда аталған Т.И. Сұлтановтың еңбегінде берілген тізім бойынша берілген 92 тайпаның ішіндегі 33-і В.В.Трепавлов келтірген 70 ру-тайпамен сәйкес келеді. Олар: алшын, бадай, баяут, бүркіт, бутас (баташ), жалайыр, джыйыт (джуют), дурман, қаңлы, керейіт, қыпшақ, қырғыз, қырк, қытай (хытай), кият, қоңырат, маңғыт, меркіт, минг, найман, онгут, сарай (сарайшық), тама, түркмен, уймауыт, тургак, казак, үйсін, қалджут, қулачи, телеу, уйгур, чимбай. Ал, алшындар В.В. Трепавловтың тізімінде ноғайлардың негізін қалаған елдің (тайпаларды) бірі ретінде көрсетілсе, ал «Маджму ат-тауарих» бойынша 7-ші болып тұр. Бұл деректер бізге негізінен Шығыс Дешті Қыпшақтың жергілікті тұрғындары болып табылатын алшындардың ноғай этносаяси қауымдастығына сол хамандарда орын алаған саяси процестердің нәтижесінде ғана қосылғанын көрсетеді. себебі В.В. Трепавлов тізімі бойынша ноғайлар құрамындағы алшындар туралы мәліметтерді XVI-XVII ғасырлардағы орыс деректерінде кездесе, ал бұдан кейінгі кезеңдердегі деректерде ноғайлар құрамында алшындар аталмайды [5, 499 б.].

Сонымен ноғайлардың этникалық құрамы туралы мәселе көтерілген зерттеулердің көпшілігінде Ноғай Ордасының құрамына маңғыттармен бірге қоңырат, найман, арғын, қаңлы, алшын, қыпшақ, кенгерес, қарлұқ, алаш, тама және басқа ру-тайпалар енгені туралы тұжырым жасалған [12, 190б.]. Ноғай Ордасындағы бұл ру-тайпалар Алтын Орданың қираған тамтығанынан құрылған басқа да бірлестіктер тәрізді этникалық құрылым емес,

көбінесе саяси құрылым болды [12, 190 б.]. Сондықтан XV ғасырдың екінші жартысынан бастап Ноғай Ордасының одан әрі ыдырау кезеңі тұсында көптеген ноғай этносаяси қауымдастығын құраған ру-тайпалар өз атауларын сақтай отырып казак, каракалпак, башқұрт, ноғай және т.б. халықтардың құрамына енді. бірақ, басқа казак ру-тайпаларымен салыстырғанда алшындар ноғай мен казактан басқа түркі халықтарының құрамында кездесе қоймайды. Мұны қазақстандық зерттеуші А. Исиннің кестесіне де байқаймыз. Зерттеушінің ноғай, казак, каракалпак, өзбек-қыпшақ, башқұрт және қырғыздардың құрамындағы ру-тайпалардың деректер бойынша «көшпелі өзбектер» мен Ноғай Ордасының ру-тайпалары ретінде аталатын ру-тайпалық құрылымының сәйкестігін анықтауға арналаған кестесінде Шығыс Дешті Қыпшақтық «көшпелі өзбектер» құрамында кездесетін алшындардың тек ноғайлар мен казактар құрамында ғана кездесетінін көруге болды [13, 20 б.]. Осы брайда зерттеушінің өзі де ноғайлардың құрамында болған Алшындардың ірі тайпалық бірлестігі XIV ғасырдың екінші жартысында-ақ казактарға қосылған болуы керек. Себебі көп санды алшындар ноғайлар құрамында XIV ғасырдан XVII ғасырдың 30-шы жылдары аралығында деректерде өте аз кездеседі деп атап өтеді [13, 26 б.].

Бұдан біз жоғарыда біз талдаған себептерге байланысты ноғайлар құрамында болған алшындардың бір бөлігінің Ноғай ордасының ыдырауы тұсында толығымен казак хандығының құрамына өткенін, ал алшындардың негізгі бөлігі ежелден Шығыс Дешті Қыпшақтың беделді, белді жергілікті тайпалары ретінде әуелден алғашқы казак хандары Керей мен Жәнібектерді қолдаған ру-тайпалардың бірі болғандығы жайлы ой түйеміз.

Әдебиеттер

- 1 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизаций... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.). – М., 1996 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизаций... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.). – М., 1996.
- 2 Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.
- 3 Исхаков Д.М. Этнополитические и демографические процессы в XV-XX вв. // Татары. – М., 2001.
- 4 Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1824. – Т.9.
- 5 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М., 2002.
- 6 Сочинения Ч.Ч. Валиханова. Издан под ред. Н.И. Веселовского // Записки императорского географического общества по отделению этнографии. – Т.29. – СПб., 1904.
- 7 Қараңыз: Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казацкого народа. – Ташкент, 1925.

- 8 Елеусізұлы К. Адамның сұңқары. – Алматы, 2001.
- 9 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974.
- 10 Кочкаев Б.А. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988.
- 11 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – М., 1982.
- 12 Қазақ ССР тарихы: көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы, 1983. Т. II.
- 13 Исин А. Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV-XVI вв. – Алматы, 2004.

References

- 1 Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy // V kn. Na styke kontinentov u sivilizatsyy ... (iz opyta obrazovaniya u raspada imperyy). – M 1996.
- 2 Fedorov-Davydov G.A. Kohevniki vostochnoi Evropy pod vlastuy zolotoordynskikh khanov. – M., 1966.
- 3 Iskhakov D.M. Etnopoliticheskiye i demograficheskiye proshessy // Tatars. – M., 2001.
- 4 Karamzyn N.M. Istoriya gosydarstva Rossyskogo. – Spb., 1824. T. 9.
- 5 Trepavlov B.B. Istoriya nogayskoi Ordy. – M., 2002.
- 6 Soshinenya Sh.Valikhanova. Izdan pod red. N.I. Veselovskogo // Zapisky imperatoreskogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniy etnografii. T. 29. – Spb., 1904.
- 7 Tynyshpaev M. Materyaly k istorii Kirgiz-kazakskogo naroda. – Tashkent 1925.
- 8 Eleysyzuly K. Adamnyñ synkary. – Almaty 2001.
- 9 Jirmynsky V.M. Tyrkskuy geroyshesky epos. – L., Nayka, 1974.
- 10 Koshekaev B.A. Nogaysko-rysskiye otnosheniya v XV-XVIII vv. – Alma-Ata 1988.
- 11 Syltanov T. Koshevyie plemena Peyaralya v XV-XVII vv. – M., 1982.
- 12 khazakh SSR taryhy: kone zamannan bygyngye deiyn. 5-tomdyk. – Almaty 1983. – T. II.
- 13 Isyn A. Khazakhskoe khanstvo u Nogayskaya Orda vo vtoroi polovine XV-XVI vv. – Almaty 2004.